

Це створює умови для реального забезпечення державою свободи совісті та рівності усіх релігійних організацій, а також для розмежування сфер впливу держави і церкви.

Говард Л. Біддул (США)

НЕТРАДИЦІЙНА РЕЛІГІЙНА ТА МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

Я вдячний організаторам цієї конференції за запрошення висловити думки щодо полеміки, яка виникла серед тих, хто визначає політику в державах утворених на місці колишнього Радянського Союзу. Різноманітність нетрадиційних релігій з'явилася в останні дні Радянського Союзу й після його розпаду; їхні головні вчення спонукають їх членів і священнослужителів поширювати власні віровчення. "Величне доручення проповідувати" поставило їх у прямий конфлікт з деякими з принципових вірувань, вподобань і практик домінуючих традиційних релігій. Це створило значну проблему для творців політики в нових пострадянських державах, які прагнуть встановити і захистити демократичні права людини у своїх країнах, але також зобов'язалися стимулювати культурне відродження нації, що включає в себе відшкодування втрат, заподіяних комуністичним режимом в області традиційних релігійних цінностей та інституцій.

Можливо дехто з присутніх вважатиме мене, іноземця, самовпевненим за коментарі з цього тонкого питання. Можу покійно поступитися, зауваживши, що ніхто з нас не може бачити іншу культуру (або культуру власної країни) з абсолютною об'єктивністю або повним розумінням. Упродовж 40 років я був професійним оглядачем Радянського Союзу та держав, які виникли на його уламках. Я також три роки очолював українських та іноземних місіонерів, які були законно запрошені служити в офіційно зареєстрованій церкві в Україні. Таке поєднання академічного аналізу та релігійного служіння дало мені унікальне бачення цього питання. Втім точка зору, яку я буду висловлювати, є лише моєю.

Велике духовне пробудження. Ріст нових релігійних общин у пострадянських країнах за останні десять років двадцятого століття є дійсно бурхливим. Проте; на мою думку, це явище можна краще зрозуміти, коли його поставити у ширший соціальний контекст. "Перестройка" і "гласність" 80-х років відкрили можливості для багатьох нових соціальних груп та асоціацій в СРСР, які вже мали відносну автономію від держави та комуністичної партії.

Наростаюча економічна криза; занепад законності та зростаючі можливості для незалежних асоціацій стимулювали нове духовне пробудження і велике зацікавлення релігією. Багато людей пізніше висловлювалися про відчуття духовного вакууму за часів занепаду комуністичного правління. Вони занепокоєно обмірковували не тільки своє політичне та економічне майбутнє; а й глибинні питання людського існування: Хто я? У чому зміст життя? І що відбувається після смерті? Де можна знайти гідні норми людської поведінки? Де істина, справедливість, краса, любов та надія для людини?

Щоб відповісти на ці питання, інтелігенція та прості громадяни почали досліджувати різні релігії. Переважаюча більшість звернулася або повернулася до традиційних релігій своїх країн. Однак, дехто свідомо відмовився від православ'я, прагнучи натомість зрозуміти менші нетрадиційні місцеві конфесії, а також релігії, які існували лише за кордоном. У 80-х та на початку 90-х років я зустрічався з ученими, художниками, письменниками, музикантами" викладачами, юристами, інженерами, державними службовцями, які за власною ініціативою шукали особисту духовність, систематично досліджуючи різноманітні релігії.

В Україні загальна кількість зареєстрованих релігійних общин, виросла приблизно з 4500 в 1990 році до 20 тисяч у 1999 році, які діляться між 70 конфесіями. Кількість віруючих зросла з 30% до 70%, але ріст кількості тих, що пов'язані з нетрадиційними релігіями, склав лише 3% від загальної кількості населення. (Филипович: 1999).

Так само як і в Росії, кількість зареєстрованих православних та місцевих католицьких церков майже подвоїлася лише за три роки, в той час і кількість нових та існуючих протестантських організацій також подвоїлася за той самий період. (Witte: 1998. р. 3). У відсотковому відношенні кількість населення, що сповідує російське православ'я, виросла з 30% у 1990 році до 50% у 1996 рік; хоча переважна кількість була лише номінальними учасниками (Elliott:1995). Кількість прихильників нетрадиційних релігій виросла значно, але залишалася меншою за 3% загального населення Росії.

Свобода релігійного законодавства та міжнародні норми. Пробудження релігійної свідомості та участь у релігійному житті отримали сильну легальну підтримку у вигляді закону СРСР "Про свободу совісті та релігійні організації"; підписаного Президентом Горбачовим 1 жовтня 1990 року. 25 жовтня 1990 року Верховна рада РРФСР ввела власний закон про свободу релігії (Durham: et al. 1994і р.4). Українська Верховна Рада ввела в дію подібне, але не ідентичне законодавство у квітні 1991 року. Білоруський закон "Про свободу совісті та релігійні організації" був прийнятий у Мінську 17 грудня 1992 р., через рік після розпаду Радянського союзу.

Закони СРСР, РРФСР та України 1990-91 років відповідали міжнародним правовим принципам, даючи можливість Михайлу Горбачову справедливо проголосити "золотий вік релігійної свободи" в країні. Закон РРФСР 1990 року був найсильнішим і найчіткішим вираженням міжнародних норм релігійної свободи.

Російська Конституція 1993 року та українська Конституція 1996 року утвердили міжнародні норми з прав людини щодо релігійної свободи.

Прибуття закордонних місіонерів. Законне встановлення свободи релігії в останні роки радянського періоду відкрило можливості для протестантських, католицьких, мормонських та інших європейських і північно-американських християн, а також суннітським, суфїтським і шїїтським мусульманам з Близького Сходу для отримання віз і поширення їхнього в колишньому Радянському Союзі. Проте часто забувається, що релігійне пробудження почалося до прибуття іноземних місіонерів, і що численні запити про духовну допомогу з СРСР прийшли за кордон, раніше ніж перші місіонери були послані.

Хочу навести один приклад з яким я особисто обізнаний. Багато сотень листів прийшло до Головного управління Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів за 1990-1991 роки від громадян з багатьох частин Радянського Союзу. Під час мого тимчасового служіння у Відні в 1991 році я особисто прочитав кілька сот таких листів написаних від руки.

Велике завдання та його противіс.

Велика сила, що стояла за місіонерською діяльністю християн, є духовним обов'язком свідчити про Ісуса Христа та його євангелію, є також противіси до того обов'язку, які різноманітно стверджуються різними конфесіями і будуть охарактеризовані далі.

Серед нетрадиційних християнських конфесій в колишньому Радянському Союзі є такі: євангелістські християни (такі як баптисти, п'ятидесятники. церква Христа. Армія спасіння, адвентисти Сьомого дня, назаряни та інші харизматичні групи), лютерани, Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів (мормони), та свідки Єгови, які всі мають концепцію про місіонерську роботу.

Нехристиянські релігійні організації, численні ісламські секти, крішнаїти, Бахаї, науколого, Уніфікована церква також відчують подібне зобов'язання ділитися своїм духовним посланням з усім світом за межами власної громади. Як писав Джоел Нікольс: "Фундаментальним аспектом будь-якої релігії є право й обов'язок передавати

віру від однієї особи до іншої... Релігійні вірування членів однієї традиції віри мають бути розділені з людьми, вірування яких відрізняються (чи їх немає) або традиція віри не може зростати" (Nichols: 1998, p. 1).

У той час, як Величне Завдання має таку важливість у релігійних віруваннях та практиці нетрадиційних конфесій, переважна більшість із них також продемонструвала, що вони сприймають значну противагу заповіді брати участь у місіонерській діяльності. Для деяких, наприклад, Золоте Правило підказує толерантність, що вимагає утримання від місіонерської діяльності. Для інших, однак, Золоте Правило не є зобов'язанням утримуватися від свідчення, а головним приводом ділитися з іншими тим, що є дійсним у їхньому житті.

Принаймні два інших обмеження на обов'язок свідчити визнаються більшістю нетрадиційних релігій. Перше це те, що Натан Лернер назвав "правом на приватність" (Lerner: 1998, pp. 3-5), або те, що мормони називають "повагою морального вибору", тобто правом кожної людини визначати особисто, що він чи вона слухатиме, у що віритиме і чим займатиметься (Ludlow, Encyclopedia of Mormonism: 1992, vol. 1). Другим обмеженням є повага закону. Окремих учасників релігійного життя було часом звинувачено в порушенні цих принципів, але за кількома винятками (в основному в оккультових, апокаліптичних місцевих сектах) нетрадиційні конфесії офіційно визнають зобов'язання дотримуватися цих обмежень.

Конфлікт з приводу місіонерської діяльності. Домінуючі православні церкви мають тенденцію дивитися на місіонерську роботу місцевих та іноземних нетрадиційних конфесій як на пряму атаку та змагання з ними за душі їхньої пастви, не зважаючи на те, що лише 30% радянських громадян вважали себе віруючими, то номінально, в 1990 році. Митрополит Кирил Смоленський та Калінінградський (другий з найзначніших духовних осіб Російської Православної Церкви чітко висловив точку зору Московського патріархату: "Як тільки була дозволена свобода на місіонерську роботу, похід розпочався проти російської церкви саме тоді, коли вона почала видужувати від затьяжної хвороби і підніматися на кволих ногах. Орди місіонерів хлинули, вірячи, що колишній Радянський Союз є обширною місіонерською територією... У більшості випадків намір був не проповідувати Христа та Євангелію, а відірвати віруючих від їхніх традиційних церков і затьягти у свої громади... Для багатьох в Росії сьогодні "неправославними" є ті, що прийшли зруйнувати духовну єдність людей та православну віру, духовні колонізатори, які правдою і неправдою намагаються відірвати людей від церкви" (Witte:1998, p. 5).

Московський патріарх Алексій II відповів у тому ж руслі: "Наш обов'язок битися за людські душі усіма легальними засобами... Ми повинні реагувати на триваюче інтенсивне проповідування деяких католицьких кіл і різних протестантських груп... і на зростаючу активність сект, в тому числі тоталітарних за природою... [бо] це в основному наші брати і сестри падають жертвами цих сект" (Witte: 1998, p.1).

Натан Лернер зрозуміло витлумачив конфлікт щодо місіонерської діяльності нетрадиційних релігій: "Те, що складає священний обов'язок євангелізації для однієї групи, здається іншій групі як невідповідне проповідування. Деякі групи вважають даний вчинок як нормальне вираження свободи висловлення та свободи навчати або пропагувати релігію чи вірування, інші той самий акт розцінюватимуть як незаконне втручання у приватне життя, їхню групу або порушенням їхньої свободи совісті"⁷ (цитовано Witte: 1998, p. 15).

Нетрадиційні християни не всі поділяють ідентичні концепції Євангелії і спасіння, але погоджуються, що всі ті, хто не давав особистої обітниці або не брав зобов'язання сприйняти Христа, є законними об'єктами євангелізації. Сюди входять не тільки нехристияни але також номінальні християни, кого, можливо, християли немовлям, але вони не брали особистого зобов'язання або не вступали у завіт сприймати Христа під час духовного навернення. Ставати християнином, і навіть змінювати релігійні погляди, є особистим вибором, а не вчинком, продиктованим батьками під час народження. Більш того, нетрадиційні християни не сприймають претензію православних церков та католицької церкви, що "всі землі" є виключно

євангеліською відповідальністю і маєтком однієї історичної церкви (Witte: 1998; Nichols: 1998).

Православна церква також вірить, що кожна особа має ввійти в особисті стосунки з Христом, щоб отримати спасіння, але ті стосунки починаються з хрещення, і якщо людина хрещена при народженні, то абсолютно "незаконно проповідувати" такій людині, щоб та прийняла рішення належати до іншої релігійної общини пізніше в житті. Православний владики з Росії недавно запевняв під час свого офіційного візиту до університету в Сполученні Штатах, де працює автор: "Ми не вибираємо релігію. Ми в ній народжуємося". Країни, в яких православ'я є притомно традиційною релігією, офіційно розглядаються нетрадиційними церквами як безмежне поле для євангелізму. Номінальні християни мають "стати християнами заново", а нехристияни - наверненими євангелізацією православної церкви. Місіонерська ж робота не є євангелізацією в православному розумінні, а є недопустимим проповідуванням" (Witte: 1998; Nichols: 1998. pp. 2, 25-36).

Використання державного законодавства для обмеження конфесій-меншин. На 1992-1993 роки православні церкви спонукали своїх парламентських прихильників у Росії, Україні та Білорусі, щоб ті боролися проти дальшого розвитку конфесій-меншин та їхньої місіонерської діяльності. У Росії в серні 1993 року запропоновані поправки до Закону РРСФР про свободу совісті та релігії мали суворіші вимоги, і вимагали від усіх нових сект та іноземних організацій звертатися за реєстрацією та акредитацією до держави. Метою цього було вислати всіх іноземних місіонерів з Росії. В цьому ж законодавстві було запропоновано велику кількість обмежень на публікації та доступ до засобів масової інформації. Російська Православна Церква була визнана єдиною для особливих привілеїв і захисту через узаконене визнання її унікальної історичної та культурної ролі (Durham: et al. 1994: pp. 28-46).

Верховна Рада подавляючою більшістю проголосувала за ці поправки, але Борис Єльцин відмовився підписати їх як закон, мотивуючи тим, що багато положень суперечать Конституції та міжнародним правовим угодам (ibid. pp. 10-11). Широкомасштабна боротьба між Президентом Росії та Верховною Радою по багатьох пунктах стала результатом розпуску законодавчої влади у жовтні 1993 року до того, як змінені поправки до Закону про свободу совісті й релігії могли увійти в силу.

Те, що не змогло матеріалізуватися в 1993 році, було з лихвою компенсовано дуже суворим новим "Законом про свободу совісті та релігійних об'єднань", який був прийнятий Російською Думою 19 вересня 1997 року, Радою Федерації 24 вересня, і був підписаний президентом Борисом Єльциним 1 жовтня. Підписуючи закон, Єльцин зрештою здався після п'яти років інтенсивного тиску, після того, як відмовився підписати заходи 1993 і 1997 років. Його письмові коментарі відмови підписати закон 1997 року є найкращою і найрозгромаючою критикою цього закону (cf. Witte: 1998, pp. 12-13). Зрештою було схвалено закон, положення якого явно суперечили нормам релігійної свободи російської Конституції 1993 року, попереднього закону про свободу совісті та релігійних організацій 1990 року та Міжнародним зобов'язанням щодо громадянських і політичних прав, а також Європейській Хартії з прав людини, яких Росія обіцяла дотримуватися.

Комплекс положень закону 1997 року було детально проаналізовано всюди і немає потреби зупинятися на цьому зараз (Cf. Durham and Homer: 1998; J. Gunn: 1998; Homer and Uzzell: 1998; and Witte: 1998). Ясний огляд закону 1997 року дано міжнародно визнаним вченим-юристом: "Новий закон обмежує релігійні свободи організацій, які не існували у комуністичний період, вводить нові й нечіткі стандарти оцінки прийнятності релігійних вірувань, обмежує діяльність "іноземних" релігійних організацій та осіб, які не мають російського громадянства, і взагалі обмежує рівень прав, даних всім особам за законом Російської Федерації 1990 року, який він заміняє. Від урізає законні права багатьох вже зареєстрованих організацій. В цьому відношенні він випадає з ідеалів і прав, проголошених Російською Конституцією 1993 року та російськими міжнародними угодами й зобов'язаннями, які мають виконуватися російською законодавчою системою згідно зі Статтею 15.4 Конституції 1993 року" (Durham; 1998.

р.б).

Найбільш суперечливим положенням закону 1997 року є вимоги, що релігійна конфесія має бути підтверджена місцевим органом влади, як існуюча на даній території упродовж принаймні 15 років, щоб мати права "релігійної організації". Інакше вони мають існувати як незареєстровані "релігійні групи" зі значно урізаними можливостями. Як "релігійні групи" вони не мають права вести місіонерську роботу, видавати релігійну літературу, та вести іншу діяльність, пов'язану з зареєстрованим легальним статусом. Отже закон 1997 року навмисно створено, щоб обмежувати або подавляти нетрадиційні релігії, які почали своє існування під час перебудови і розпаду СРСР.

Федеральне міністерство юстиції Росії дало зрозуміти, що має намір Інтерпретувати закон 1997 року "ліберально", щоб він узгоджувався з Конституцією 1993 року. Двоє міжнародних вчених ретельно проаналізували офіційні коментарі закону, які з'явилися, і прийшли до висновку: "Виявляється картина, в якій найсерйозніші турботи у зв'язку з законом полегшуються, і багато практичних проблем, які постали спочатку, було розв'язано для великого відсотку віруючих. З цієї перспективи наш аналіз шляху запровадження закону є досить оптимістичним" (Durham and Homer: 1998, p. 2). Проте вони турбуються, що не всі групи уникнуть серйозних обмежень через інтерпретацію на федеральному рівні". "А ще більше турбує те, що .. введення закону є проблематичним на місцевому та регіональному рівнях де розуміння закону часто не таке витончене і де антиіноземні та антимисіонерські настрої більш явні" (ibid.)

В Україні тиск змінити закон 1991 року про свободу совісті та релігійних організацій вилився в "Поправки від 23 грудня 1993 року"; які пройшли Верховну Раду і були підписані як закон президентом Леонідом Кравчуком у січні 1994 року. Ці поправки не обмежували свободи українських громадян або менших місцевих конфесій, але вимагали, щоб іноземні релігійні представники могли приїздити служити в Україну лише на офіційне запрошення зареєстрованої місцевої релігійної організації, і це запрошення має бути завірене у місцевому органі влади, який реєстрував саме ту конфесію Далі, запрошені іноземні місіонери можуть працювати лише у певному місці, куди були запрошені. (Biddulph: 1995) Отже, український закон установив новий контроль над іноземними місіонерами, що діють в Україні. Тиск на Верховну Раду, щоб та прийняла більш суворий контроль над релігійними меншинами на зразок російського закону 1997 року був відкинутий парламентською комісією, яка займається релігійним законодавством.

Білоруський "Закон про свободу совісті та релігійних організацій" було прийнято Верховною Радою і підписано Головою Станіславом Шушкевичем 17 грудня 1992 року в час, коли політичний тиск православної церкви уже розпочав обмежувати нетрадиційні конфесії та "іноземних" релігійних працівників. На відміну від російського закону 1990 року, білоруський закон говорив тільки про "громадян" як маючих релігійну свободу на її території Іноземні релігійні представники можуть працювати в Білорусі лише на запрошення зареєстрованої урядом білоруської релігійної асоціації, і то лише тоді коли урядові органи дійдуть до специфічної угоди з ними і ухвалять її (стаття 11). Це ще більше обмежує, ніж положення Поправок від 23 грудня до українського закону. По-друге, здається, що білоруський закон вимагає реєстрації релігійної організації в урядовій установі до того, як зможе навіть орендувати або наймати приміщення для зборів у приватних чи державних агенцій, а неформальні збори незареєстрованої релігійної групи, як доповідалося, переривалися агенціями, що стежать за виконанням закону (Стаття 8 Biddulph. 1996b. p. 63: U.S. Dep. of State Report On Human Rights Practices for 1997).

Оцінка терпимості до релігійних меншин. Як професор Дюрем мудро відмітив, що ставлення до релігійним меншин є лакмусовим папірцем у визначенні релігійної свободи в суспільстві (Durham: 1995). Якщо це так, то встановлення релігійної свободи залежатиме не тільки від законодавчого введення відповідного законного захисту, але також і відродження того, що я б назвав культурою толерантності в середовищі

політичних та соціальних груп, що домінують у суспільстві.

Звичайно, всі суспільства мають ліміти толерантності до відхилень у суспільстві, культура толерантності існує, можна сказати, тоді, коли домінуючі політичні групи, державні службовці та судді визнають легітимність релігійної гетеродоксії та автономію релігійних організацій від суворого нагляду держави, а також коли ці лідери взагалі діють послідовно з проголошеними цінностями (Biddulph: 1996 b).

У ставленні до релігійних меншин за перше десятиліття незалежності, виявилось, що Україна виявила більше послідовності у толерантності, ніж Росія чи Білорусь. Це мій погляд, оснований на щорічному огляді, який проводиться численними агенціями, що стежать за правами людини. Бували окремі порушення і проблеми в деяких місцях в Україні, але на національному рівні й у більшості областей державні службовці підтримували права нетрадиційних релігій, а також іноземних місіонерів. Можливо, більша толерантність існує за рахунок того факту, що в Україні (на відміну від інших) є більший плюралізм серед домінуючих релігій, які перебувають у гострому конфлікті один з одним, так само, як серед нетрадиційних релігій. Уряд України став арбітром релігійних конфліктів між більшими деномінаціями, прагнучи розв'язати проблеми й покращити становище. Це, можливо, також додало до загальної поваги релігійного плюралізму серед невеликих і домінуючих релігій.

Виявляється, що домінуючі політичні та адміністративні кола в Росії поляризовані у трьох перспективах: (1) ті, що за повну толерантність до релігійних меншин; (2) політично сильні групи, що виступають за обмежену толерантність, за якої релігійним меншинам надається легальне існування, але із значно обмеженими правами, і (3) ті, хто за авторитаризм, за якого релігійні меншини та іноземні представники систематично утискаються або подавляються. Зараз Росія стоїть на важливому перехресті між повною толерантністю та систематичним відступом у сторону обмежень толерантності або до авторитаризму. Ця драма розігрується політичними акторами не тільки на національній сцені, а також і на численних регіональних чи місцевих аренах. Щорічні звіти міжнародних агенцій, які стежать за правами людини, здається, приходять до висновку, що в Білорусі зараз домінує авторитарна перспектива проти нових нетрадиційних конфесій.

Пропозиції щодо розв'язання релігійного конфлікту. Як же тоді можуть бути розв'язані серйозні конфлікти з приводу місіонерської діяльності між домінуючими православними церквами та нетрадиційними конфесіями без серйозного порушення прав людини і загрози демократії? Як може бути узгоджено підйом більшого релігійного плюралізму з бажанням стимулювати культурне оновлення нації та її традиційних цінностей?

Висока урядова особа, яка в той час керувала релігійним справами однієї з невеликих пострадянських республік, одного разу пояснила мені, чому вона протистояла законній реєстрації релігійної організації в її країні. "У нас маленька країна, - сказав він, - якщо ми впустимо нові, чужі секти, то це внесе загрозу єдності нашого суспільства в час, коли ми боремося за те, щоб стати незалежною державою".

Один парламентський лідер з іншої пострадянської держави сказав мені, що на нього сильно тиснула націоналістична група, яка доводила, що "конфлікт у нашій державі між церквами настільки деструктивний, що не варто мати демократичну політику. Заради національної єдності ми повинні використовувати державу, щоб примусити кожного до однієї законної релігії".

Висновком думок, висловлених в обох випадках, є те, що релігійний плюралізм обов'язково несе загрозу або ризик національній єдності чи стабільності. Але чи є це правдою Джон Локе, великий філософ 17-го століття, був одним із перших, хто визнав, що в плюралістичних суспільствах, релігійна свобода робить внесок до більшої стабільності, ніж до дезінтеграції. Він вбачав, що там, де держава поважає релігійні вірування й практику різноманітних груп, це стимулюватиме більшу лояльність до уряду і отже до зростаючої політичної стабільності. (Locke; 1947. pp. 17-47). Сучасні політологи підтвердили висновок Локе. В історії Європи, Америки та інших частин

світу було показано, що подавлення релігійного або соціального плюралізму призводить до зростаючої нестабільності, і що толерантність веде до національної злагоди та зростаючої стабільності. Більш того, коли різні релігійні общини співіснують деякий час, вони, як правило, вчаться жити разом, співробітничати одне з одним й усувати свої відмінності.

Релігійний плюралізм є фактом життя в Україні, Росії та інших державах наступниках колишнього Радянського Союзу. Використання держави для подавлення релігійного різноманіття може тільки збільшити нестабільність у цих нових суспільствах. Ізолювати їх від міжнародних відносин з іншими країнами і зруйнувати демократичні права людини. На недавньому міжнародному симпозиумі відомий учений і державний діяч Іспанії обговорював, як перша Іспанська Республіка 19 століття намагалася мати свободу слова й преси, обмежуючи релігійну свободу до однієї релігії. Він показав, як неможливо почати використовувати інші свободи, коли була обмежена свобода релігії. Цей експеримент провалився.

Було б так само неможливо в державах колишнього Радянського Союзу підтримувати інші політичні свободи, якщо відмовлено у релігійній свободі, або вона обмежена. Усунення або обмеження прав релігійних меншин, які провадять місіонерську діяльність, публікацію або використання засобів масової інформації, відмовляє у великій кількості основних політичних прав у демократії, серед котрих: свобода інформації, преси, слова, політична та соціальна рівність, свобода змінювати свої політичні, соціальні або релігійні уподобання. Без цих прав демократія скоро зникне.

У відповідності з міжнародними домовленостями щодо змісту релігійної свободи всі релігійні організації, які дотримуються законів своїх країн, повинні мати мінімально такі права:

- право мати легальний статус;
- право відправляти культ індивідуально і разом з іншими, публічно і приватно без втручання уряду;
- право на самоуправління;
- право вільно спілкуватися з членами релігійної конфесії;
- право проголошувати вірування публічно усними засобами, друкованою літературою та іншими засобами масової інформації;
- право вільно подорожувати, щоб брати участь у зборах та інших заходах в межах країни та закордоном, в тому числі право іноземним громадянам приїздити до країни, щоб навчати й брати участь у діяльності конфесії, у відповідності з законами держави;
- право надбати, володіти і позбуватися майна, відкривати банківський рахунок, проводити необхідний бізнес.

Так як релігійна свобода для меншин є суттєвою для розвитку і виживання демократії у державах колишнього Радянського Союзу, як можна виховувати- культуру толерантності в цих нових суспільствах? Що можуть зробити урядовці й політичні лідери, щоб розвинути розуміння й прийняття релігійної свободи? Мої пропозиції не унікальні) але я відчуваю, що вони важливі.